

De vele gezichten van 3 oktober: de 3 Oktoberlezing 1997-2023

Raymond Fagel

De historische lezing

De stichting van de Leidse Universiteit in 1575 is rechtstreeks verbonden met het heroïsche ontzet in 1574. Toch deed de Universiteit lange tijd niet mee aan de festiviteiten. Dit veranderde pas in 1997. Op 28 november 1996 stuurde de toenmalige voorzitter van de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden, professor M.E.H.N. Mout, een voorstel aan het bestuur van de 3 October Vereeniging voor het organiseren van een jaarlijkse historische lezing met betrekking tot de geschiedenis van Beleg en Ontzet van Leiden in 1574: 'Een historische lezing als deze zou een brugfunctie kunnen vervullen tussen universiteit en stad.' Als suggestie werd het weekend vóór 3 oktober geopperd.¹ Nadat de vergadering van de vereniging het plan op 16 mei 1997 had goedgekeurd, werd de eerste lezing voorzien op zondag 28 september. De lezing zou plaatsvinden in de Grote Pers van Museum de Lakenhal. De secretaris van de vereniging liet de eerste spreker weten dat zij 'halsreikend uitkijken naar een genuanceerde en historisch verantwoorde blik vanuit wellicht een ander dan vertrouwd perspectief op het Beleg en Ontzet van Leiden in 1574'. Het bestuur was eveneens 'zeer verguld met het feit dat de viering van Leidens Ontzet ook op academisch niveau aandacht ondervindt en spreekt de wens uit dat dit het begin mag zijn van een lange en inhoudelijk verantwoorde traditie'.²

Anno 2024 lijkt de lezing in die opzet geslaagd. Sinds 1997 zijn er 27 historische lezingen gehouden voor een breed publiek, die echter wel wetenschappelijk onderbouwd dienden te zijn. Na enkele jaren werd het Groot-Auditorium van de Universiteit aan het Rapenburg de vaste locatie voor de lezingen. Daarbij waren vaak zowel de universiteit als de stad vertegenwoordigd, respectievelijk in de persoon van de rector magnificus van de Leidse Universiteit en de burgemeester van Leiden. De lezingen vinden

¹ Brief M.E.H.N. Mout aan het bestuur van de 3 October Vereeniging, Leiden, 28 november 1996, conceptversie, in bezit van de auteur. Ik dank Judith Pollmann voor haar commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage.

² Brief N. Cusell aan R.P. Fagel, Leiden, 23 september 1997, in bezit van de auteur.

vrijwel altijd plaats op de zondag vóór 3 oktober, om 15 uur, en zijn vrij toegankelijk. Na afloop biedt de 3 October Vereeniging een drankje en een hapje (haring!) aan in het Academiegebouw.³

Bovendien werd al snel besloten om de tekst van de lezingen te publiceren, in eerste instantie door de SDU en vanaf 2008 door de Leidse Primavera Pers.⁴ De meeste teksten van de lezingen zijn tegenwoordig bovendien toegankelijk via de website van de 3 October Vereeniging.⁵ Voor de organisatie werd een redactiecommissie samengesteld met vertegenwoordigers van zowel de vereniging als de toenmalige Vakgroep Geschiedenis. De eerste redactie bestond uit de voorzitter van de 3 October Vereeniging, prof. Dr. P.G.J. (Piet) Sterkenburg en verenigingsarchivaris L.M.M. (Rens) Heruer, en verder de Leidse historici F.S. (Femme) Gaastra, D.J. (Dirk Jaap) Noordam en R.P. (Raymond) Fagel.⁶

Tot en met 2010 werden de historische lezingen altijd gegeven door medewerkers van de Vakgroep (en later het Instituut) Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Uitzonderingen waren theaterwetenschapper Cobi Bordewijk, die echter wel in hetzelfde gebouw huisde als de historici, en de numismatici Arent Pol en Bouke Jan van der Veen, waarbij de eerste een buitenpromovendus bij Geschiedenis was. Alle andere sprekers waren historici van de eigen afdeling, zoals was beoogd in het oorspronkelijke plan uit 1996. Vanaf 2011 ging de redactie op zoek naar sprekers buiten de Leidse geschiedenisafdeling. Sindsdien zijn er sprekers geweest van andere universiteiten en andere disciplines, zoals historisch letterkundige Lotte Jensen van de Radboud Universiteit Nijmegen en kunsthistoricus Frans Grijzenhout van de Universiteit van Amsterdam, maar ook een stadsarchivaris (Ariela Netiv), een stadsarcheoloog (Chrystel Brandenburgh) en conservatoren van stedelijke musea (Jori Zijlmans en Christi Klinkert).

In totaal zijn er tot nu toe 27 verschillende sprekers aan het woord geweest. In de periode tot en met 2010 betrof het elf mannelijke en vier vrouwelijke sprekers; een verhouding die gezien de samenstelling van de

³ Vooraf dient wel een gratis toegangkaart te worden afgehaald.

⁴ De lezing van 2011 door Jori Zijlmans ging vergezeld van een fraai geïllustreerd publicatieboek.

⁵ <https://3october.nl/historie/historische-lezing/>, geraadpleegd 10 november 2023.

⁶ De huidige redactie bestaat uit Els van Eijck van Heslinga, Raymond Fagel, Ariela Netiv, Judith Pollmann en Jori Zijlmans, en namens de 3 October Vereeniging Egbert Koops en Kutsal Yesilkagit. Gedurende vele jaren werd de redactie voortvarend ondersteund door Sandra Spijkerman.

afdeling Geschiedenis in het verleden ook niet mag verbazen, terwijl er sinds 2011 sprake is van vijf mannelijke sprekers en negen vrouwelijke. In totaal heeft dus zestien keer een man het woord gevoerd en dertien keer een vrouw. Ook in 2024 zal er overigens weer een vrouwelijke spreker zijn.

Vanaf het begin van de lezingen heeft de redactie geprobeerd om een zeker evenwicht te bewaren tussen lezingen over de geschiedenis van de gebeurtenissen in de zestiende eeuw en lezingen die de nadruk leggen op de (latere) herdenking van de gebeurtenissen. In een aantal lezingen komen beide thema's aan de orde. Van de 27 lezingen ligt bij veertien de nadruk op de zestiende-eeuwse gebeurtenissen, terwijl er bij vijf vooral sprake is van de herdenking van 3 oktober. In acht lezingen komen beide aspecten aan de orde, waarbij wel moeten worden gezegd dat de lezing van 2023 voor het eerst een niet-Leids onderwerp betrof, namelijk het beleg en ontzet van Alkmaar. Wanneer we beide periodes vergelijken zien we dat er steeds meer lezingen zijn die beide aspecten van de gebeurtenissen integreren. Het is onduidelijk in hoeverre dit wijst op een inhoudelijke verschuiving, of dat het een gevolg is van een lager percentage historici onder de sprekers uit de tweede periode.

De historiografie over Beleg en Ontzet

Wat was er tot 1996 over Beleg en Ontzet van Leiden geschreven? Robert Fruin, de eerste hoogleraar vaderlandse geschiedenis, publiceerde bij het derde eeuwfeest in 1874 samen met twee anderen een aantal teksten over de gebeurtenissen, en daarnaast verscheen in hetzelfde jaar ook een uitvoerig geannoteerde monografie over de gebeurtenissen van zijn hand.⁷ In 2011 omschreef Judith Pollmann dit boek als 'nog steeds een prima beschrijving van de gebeurtenissen'.⁸

Bij de herdenking van het vierde eeuwfeest in 1974 verscheen er een boek bij de tentoonstelling in de Lakenhal.⁹ Daarin vond de lezer een aantal

⁷ R. Fruin, J.E.H. Hooft van Iddekinge en W.J.C. Rammelman Elsevier, ed., *De oude verhalen bij het Beleg en Ontzet van Leiden* (Den Haag 1874); R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden* (Den Haag 1874); R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Geschiedenis* (Den Haag 2004) 6.

⁸ Judith Pollmann, 'Een 'blij-eindend' treurspel. Leiden, 1574', in: Herman Amersfoort, Hans Blom, Dennis Bos en Gijbert van Es, ed., *Belaagd en belegerd* (Amsterdam 2011) 118-145: 144.

⁹ *Leiden '74. Leven in oorlogstijd in de tweede helft van de 16de eeuw* (Leiden 1974).

korte bijdragen over zeer uiteenlopende onderwerpen. Later volgden de publicatie van een aantal Nederlandse bronnen over het Beleg en Ontzet door Johan Koppenol in 2002 en het als een wijds panorama opgebouwde en rijk geïllustreerde boek van Jori Zijlmans uit 2011.¹⁰ In datzelfde jaar verscheen er ook een uitgebreid artikel van Judith Pollmann over de herinneringscultuur rondom 3 oktober.¹¹ Natuurlijk was er ruimte voor Beleg en Ontzet in de grote stadsgeschiedenissen. Dat was al zo in de stadsgeschiedenis van Jan Jansz Orlers uit de zeventiende eeuw, die inspiratie vond in het boekje dat Jan Fruytiers net na het beleg had geschreven. Het onderwerp keerde terug in de Leidse geschiedenis van Blok uit het begin van de twintigste eeuw en Simon Groenveld schreef een hoofdstuk in de nieuwe stadsgeschiedenis uit 2002.¹² Er is eveneens aandacht geweest voor de belangrijkste hoofdrolspelers, waarbij het onderzoek van Els Kloek het meeste opvalt. In haar *Kenau en Magdalena* kunnen we de geschiedenis en de herinneringscultuur rond de Leidse heldin Magdalena Moons op de voet volgen.¹³ Jori Zijlmans publiceerde in 2007 een artikel over burgemeester Van der Werf als held, enkele jaren later gevolgd door Karel Bostoën, die in 2009 een studie wijdde aan stadssecretaris Jan van Hout.¹⁴ De naderende herdenking van 450 jaar 3 oktober zal dit jaar zeker groots worden gevierd, maar de publicatie van een mooie allesomvattende historische studie over de gebeurtenissen en herdenking rond Leidens Ontzet lijkt er (nog) niet te komen. Wie neemt de uitdaging aan?¹⁵

¹⁰ Johan Koppenol, ed., *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002); Jori Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & volksfeest* (Leiden 2011).

¹¹ Pollmann, 'Een 'blij-eindend' treurspel'.

¹² Van Maanen, *3 oktober 1574*, 6-7.

¹³ Els Kloek, *Kenau en Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog* (Nijmegen 2014).

¹⁴ Jori Zijlmans, 'Pieter Adriaensz. Van der Werf: held van Leiden', in: Joris van Eijnatten, Fred van Lieburg en Hans de Waardt, eds., *Heiligen of Helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 130-143; Karel Bostoën, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009).

¹⁵ Er is recent wel een nieuw overzichtswerk over Alkmaar verschenen: Harry de Raad, *Het beleg van Alkmaar. Opstand en oorlog in de stad en omgeving, 1566-1576* (Hilversum 2023).

De politieke context

Een twaalfstal lezingen richt zich op de gebeurtenissen in de tijd zelf, van de lezing van Judith Pollmann over de situatie in 1572 tot die van Jan de Jongste waarin we kunnen lezen over de samenzwering van 1587, toen de ‘precieze calvinisten’ met hulp van het leger van de Engelse graaf van Leicester de stad probeerden te bezetten en kopstukken als Van der Werff en Jan van Hout te arresteren.¹⁶ Tot de samenzweerders van 1587 behoorden belangrijke strikte predikanten, veelal afkomstig uit Vlaanderen en Brabant, die samenwerkten met de Engelse landvoogd van de Nederlanden. Zoals De Jongste het kort en bondig omschreef: ‘Het plan lekte uit, enkele samenzweerders werden gevangen genomen en ter dood gebracht, andere wisten te ontkomen.’¹⁷ De religieuze verschillen binnen de Leidse protestantse gemeenschap bleven dus nog lang na 1574 de gemoederen bezighouden.

Judith Pollmann besprak juist hoe Leiden in handen van de opstandelingen was geraakt. De actie op 23 juni 1572 van een groep gewapende ballingen die naar het stadsbestuur trok, vormde het begin van een zeer roerige periode met opstootjes en plunderingen. Het stadsbestuur probeerde de rust te bewaren, maar uiteindelijk kwamen er 160 geuzensoldaten de stad binnen, later gevolgd door een groep van bijna vijfhonderd man onder leiding van geuzenleider Cornelis Roobol. Hiermee was de stad overgegaan tot de opstand. Desondanks zou Jan van Hout twee jaar later klagen over de geuzensoldaten, die een ‘onverdragelijke last’ waren geweest.¹⁸ Op 31 juli kwam geuzenleider Lumey naar de stad en werd daar feestelijk onthaald. Kerken en kloosters werden geplunderd en leeggeroofd, priesters vermoord. Het geweld was in Leiden dus zeker niet begonnen met het beleg. De befaamde rector van het Sint-Agathaklooster in Delft, Cornelis Musius, zou door Lumey in Leiden worden gemarteld en geëxecuteerd: ‘een dienstmeisje dat de bloedige boel ...moest opruimen, vond naar verluidt een van Musius’ tenen terug’.¹⁹ Volgens Anton van der Lem zou het ‘getuigen van

¹⁶ Jan A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk in Leiden na het beleg* (Den Haag 1998); Judith Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de Opstand van 1572* (Leiden 2022).

¹⁷ De Jongste, *Om de religie*, 25.

¹⁸ Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje*, 18-19.

¹⁹ *Ibidem*, 26.

rechtvaardigheidsgevoel en morele moed' als er in Leiden na de gedenksteen voor Jan van Hout ook een voor Musius komt.²⁰

Willem van Oranje zou pas eind 1573 de controle krijgen over de opstand in Holland. Tijdens het tweede beleg probeerde hij te werken aan het ontzet van de stad, maar vanaf 11 augustus tot begin september lag hij zelf met koorts op bed in Rotterdam. Omdat er een gerucht ging dat hij zelfs was overleden, trokken twee Leidenaren naar Rotterdam om daar vast te stellen dat hij nog in leven was. Op 7 september schreef hij weer eens aan de stad om ze te overtuigen het nog even vol te houden. Op 3 oktober ontving hij tijdens de dienst in de Waalse kerk (Oranje was Franstalig) het bericht dat Leiden was ontzet.²¹ Heel dankbaar was Leiden volgens Van der Lem niet ten opzichte van Oranje. Pas in 1734 besloot de universiteit tot het aanbrengen van zijn portret in de senaatskamer van het Academieggebouw.²²

Een andere manier om naar de politieke context te kijken, vinden we bij Louis Sicking, die zich de vraag stelde in hoeverre we de geuzen en glippers kunnen verbinden met de tegenstelling tussen goed en fout in de oorlog. Na een gedetailleerde studie naar de glippers, katholieke Leidenaren die de stad waren ontvlucht en aan de kant van Filips II stonden, besloot hij met de opmerking dat de meeste mensen in Leiden destijds vooral tot de afwachende middengroepen hadden behoord en geen helden of verraders waren geweest. Bijzonder is wel dat de stad de glippers na 1576 weer in de stad liet terugkeren, mits ze een eed van trouw zwoeren. Er is een register bewaard gebleven van 81 glippers die zo weer terugkeerden, hoewel een aantal daarvan tijdens het beleg actief had geprobeerd om Leiden aan de kant van de vorst te krijgen.²³

Honger, pest, water

Een belangrijk onderdeel van het verhaal van Leidens Ontzet betreft de zeer hoge sterfte onder de bevolking. Thera Wijsenbeek onderzocht in 2006 de voedselvoorraad, de distributie en de productie van voedsel om er achter te

²⁰ Anton van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden* (Leiden 2015) 19.

²¹ Ibidem, 23-25.

²² Ibidem, 37.

²³ Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Den Haag 2003) 22, 25.

komen hoe het nu zat met de honger en de vele gestorven Leidenaren.²⁴ Zij kwam tot de conclusie dat honger niet de oorzaak is geweest van de dood van de meeste slachtoffers. Er was eigenlijk altijd nog wel iets te eten. Op het einde moest men overleven met een half pond vlees per dag dat door de stad werd uitgedeeld. Verder aten de Leidenaren bijvoorbeeld moutkoeken die men helemaal niet lekker vond. Wel hadden arme inwoners het uiterst zwaar, terwijl rijke inwoners de beschikking hadden over veel meer voedsel. Het moeten vooral de pest en andere ziektes zijn geweest die verantwoordelijk waren voor het hoge sterftecijfer, mogelijk in combinatie met besmet drinkwater. Daarbij zal de gebrekkige voedselvoorziening vooral de zwakkeren natuurlijk extra ontvankelijk hebben gemaakt voor ziekte.²⁵ Vijftien jaar later pakte Rudolph Ladan de draad van het pestverhaal weer op.²⁶ Met grote kennis van de medische geschiedenis van de stad bevestigde hij de hypothese van Wijsenbeek: ‘De grote aantallen doden in de stad zullen veroorzaakt zijn door de pest, door ziekten die het gevolg waren van ondervoeding en slecht drinkwater, en door pure uithongering, in die volgorde’.²⁷

De rol van het water komt uitgebreid aan bod in twee lezingen: Milja van Tielhof bekeek de geschiedenis vanuit het waterbeheer, terwijl Henk den Heijer zich richtte op de inundaties en de geuzenvloot die daardoor tot aan Leiden kon komen.²⁸ Op 30 juli stemden de Staten van Holland toe en al op 3 augustus werden de eerste dijken doorgestoken. Uiteindelijk kwamen er zestien gaten in de Hollandse IJssel en de Maas.²⁹ Onder de circa 320 schepen van de ontzettingsvloot bevonden zich de nodige galeien, maar ook de *ark van Noach*, bestaande uit twee aan elkaar gekoppelde korenschuiten met schoepraderen, bepantsering en kanonnen.³⁰ We kunnen in het verhaal van Den Heijer de vloot volgen op zijn tocht naar Leiden. Hij concludeerde dat het een enorme gok was geweest om het land te inunderen. Door de slechte voorbereiding en de vele ad hoc besluiten bij de inundaties en de organisatie

²⁴ Thera Wijsenbeek, *Honger* (Den Haag 2006) 5-6.

²⁵ *Ibidem*, 28-29.

²⁶ Rudolph Ladan, *De pest tijdens het beleg van Leiden* (Leiden 2021).

²⁷ *Ibidem*, 27.

²⁸ Milja van Tielhof, *De prijs voor Leidens Ontzet. Waterbeheer rond 1574* (Leiden 2019); Henk den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden* (Leiden 2010).

²⁹ Den Heijer, *Holland*, 7-8.

³⁰ *Ibidem*, 13-14.

van de vloot was het een wonder dat de onderneming uiteindelijk tot een goed einde was gebracht.³¹

De inundaties zetten een groot deel van het gebied van de hoogheemraadschappen van Rijnland, Delfland en Schieland onder water.³² Voor de boeren en andere bewoners van het platteland in het zuiden van Holland had dit vreselijke gevolgen: ‘de onderwaterzetting is door velen ongetwijfeld niet als een verlossing maar als een ramp ervaren.’³³ De politiek verdeelde waterschappen hebben geprobeerd er het beste van te maken. Het ging mogelijk om meer dan 85.000 hectare land dat onder water heeft gestaan. De Staten van Holland hadden in eerste instantie nee gezegd tegen de inundaties. Van Tielhof heeft een brief gevonden waarin Willem van Oranje daarom aan zijn broer liet weten dat de Hollanders hun koeien als halfgoden vereerden en ‘het niet pikten als ze die niet de wei in konden sturen’. Ze concludeerde dan ook droogjes: ‘Voor Oranje had bescherming van de landbouw overduidelijk geen prioriteit.’³⁴

De gevolgen van de strijd voor het platteland waren al eerder door Simon Groenveld besproken. Beide legers zorgden voor veel ‘boerenleed en koopmansverdriet’. In 1576 was nog meer dan 92% van het ambachtsgebied van Alphen aan den Rijn ‘desolaet ende ongebruyct’.³⁵ Vele kerken, huizen en kastelen waren veranderd in ruïnes. Pas rond 1580 was het meeste op orde, na een zestal zeer zware jaren voor de inwoners van het Hollandse platteland.³⁶ Maurits Ebben concludeerde in zijn lezing over de kerkelijke goederen: ‘De grote verliezer van de opstand en de reformatie was de rooms-katholieke kerk.’³⁷ Tijdens het beleg werd het zilverwerk van de Leidse kerken en kloosters omgesmolten voor muntslag en voor de papieren noodmunten gebruikte men vooral oude religieuze boeken. Het onroerend goed van de kerken werd ingevorderd, de geuzensoldaten verbleven in kerken en kloosters, schilderijen verdwenen, en schilderijen werden overgeschilderd. Na afloop van het beleg werden de kloostergoederen gebruikt om schulden terug te

³¹ Ibidem, 28-29.

³² Van Tielhof, *De prijs*, 5.

³³ Ibidem, 29.

³⁴ Ibidem, 18, 20.

³⁵ Simon Groenveld, *“Van vyanden und vrienden bedroevet”. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Den Haag 2001) 19, 24.

³⁶ Ibidem, 33-34.

³⁷ Maurits Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2009) 34.

betalen. Voor de financiering van de universiteit van Leiden werden de bezittingen van dertien kloosters ingezet, voor de huisvesting waren kloostergebouwen beschikbaar. De 3 Oktoberlezingen vinden tegenwoordig plaats in het Groot-Auditorium, in feite het onderste gedeelte van de kerk van het in beslag genomen dominicanessenklooster.

De Spaanse visie

Er zijn twee lezingen die door mij zijn gegeven over de Spaanse kijk op Bleg en Ontzet. In 1997 sprak ik over de Spaanse kronieken en in 2017 over commandant Francisco de Valdés (overleden 1580), vooral op basis van zijn eigen correspondentie.³⁸ Auteurs als Bernardino de Mendoza (1541-1604) probeerden hun beschrijvingen zakelijk te houden. Hun subjectiviteit uitte zich echter in een positief beeld van Filips II als goede zorgzame vader voor zijn onderdanen. Nederlagen van de Spaanse troepen werden dragelijk gemaakt door individuele heldendaden van Spaanse militairen te benadrukken, zodat er sprake was van een soort morele overwinning. Maar hun verhalen maakten ook duidelijk dat er veel is gebeurd buiten Leiden, zoals zware gevechten bij de inname van Alphen aan den Rijn. De brieven van commandant Francisco de Valdés, de latere echtgenoot van Magdalena Moons, laten zien hoe zijn positie in de loop van het conflict veranderde. In het begin verveelde hij zich in zijn garnizoen, maar zag hij nog wel het verschil tussen de bevolking en de kleine groep opstandelingen. Later geloofde hij zelfs enthousiast in goede samenwerking met de katholieke Nederlanders om de opstandelingen te verslaan. Toen de opstandelingen de dijken doorbraken en het beleg moest worden afgebroken, veranderde zijn visie en begon hij alle Hollanders als nare tegenstanders te beschouwen. Dan kunnen we maar beter alle dijken doorsteken en heel Holland volledig verdrinken.³⁹

De herinnering blijft

De herinneringscultuur van Beleg en Ontzet is enorm rijk en gevarieerd. Er zijn vele mythes rondom personen, gebeurtenissen en objecten, die deels al

³⁸ Raymond Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen* (Den Haag 1997); Idem, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés* (Leiden 2017).

³⁹ Fagel, *Spaanse belegeraar*, 23.

meteen na het beleg zijn ontstaan. De eerste tekst over het beleg van Jan Fruytiers stamt uit het jaar 1574. In 1577 bestond de herdenking al uit speciale preken, een schuttersparade, spiegelgevechten, en een vrijmarkt met toneelvoorstellingen.⁴⁰ Volgens Judith Pollmann, specialist op het gebied van de vroegmoderne herinneringscultuur, werd honger al snel het centrale thema.⁴¹ Hoewel de meeste slachtoffers waarschijnlijk door ziekte zijn gestorven. Ziekten, zoals de pest, werden doorgaans als een straf van God opgevat en waren daarom niet populair als herinnering. De honger doorstaan toonde daarentegen de daadkracht van de bevolking en haar leiders. Honger verbond de katholieken en de protestanten en dat was van groot belang in een verdeelde stad. De herinnering naar een strijd tussen religieuze groeperingen kon zo vermeden worden. Zo kon je door het heldenverhaal van burgemeester Van der Werff die zijn arm aan de hongerende bevolking aanbood, het moeizame oorlogsverleden van de burgemeester vergeten. Van der Werff was immers meteen na het ontzet door Oranje ontslagen.⁴² Toen na 1618 de remonstranten vervolgd werden door de orthodoxe calvinisten, kwamen de oude tegenstellingen weer terug. Wat was de opstand nu precies geweest? Een strijd voor een protestantse of voor een tolerante samenleving?⁴³

Enkele lezingen leggen de verbinding tussen de gebeurtenissen en de herinnering. In hun analyse van de Leidse noodmunten lieten Arent Pol en Bouke Jan van der Veen zien hoe de noodmunten een symbool waren geworden. De werkelijke noodmunten zijn slechts een jaartje gebruikt, maar de herinnering eraan beleefde ‘een wonderbaarlijke wederopstanding, die tot op de dag van vandaag voortduurt.’⁴⁴ Kunsthistoricus Frans Grijzenhout richtte zich op voorwerpen uit de nalatenschap van Van der Werff. De eerste generaties waren vooral begaan met het gebruik binnen de eigen familiekring, maar na het midden van de zeventiende eeuw gingen zij die ook tonen in de openbare ruimte. De bewaard gebleven objecten zouden uiteindelijk terecht

⁴⁰ Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2008) 7-8.

⁴¹ Judith Pollmann, ‘Hunger tales. Remembering famine in sixteenth-century Leiden’, in: Claire Weeda, Robert Stein en Louis Sicking, ed., *Communities, environment and regulation in the premodern world* (Turnhout 2022) 121-134.

⁴² Ibidem, 8-14.

⁴³ Ibidem, 23-24.

⁴⁴ Arent Pol en Bouke Jan van der Veen, *Het noodgeld van Leiden. Waarheid en verdichting* (Den Haag 2007) 15, 29.

komen in het in 1874 geopende museum De Lakenhal. Het belangrijkste voorwerp uit de familie, een buste van Van der Werff door de Amsterdamse architect en beeldhouwer Hendrick de Keyser, mogelijk zelfs naar het leven geboetseerd, is echter verloren gegaan. In de slotzin van de lezing verzuchtte de kunsthistoricus teleurgesteld: ‘Dit bijzondere kunstwerk is waarschijnlijk al voor 1725 aan scherven gevallen.’⁴⁵

De overgebleven objecten waren ook het onderwerp van de lezing van archivaris Ariela Netiv en archeoloog Crystel Brandenburgh, die respectievelijk naar de overgebleven archivalia en naar landkaarten en bodemresten keken. Opvallend is dat de notulen van de vroedschap uit de roerige periode tussen 1572 en 1574 niet bewaard zijn gebleven. We weten dat stadssecretaris Jan van Hout ze had opgesteld en bij elkaar had geregend. Zijn ze zoekgeraakt of door Van Hout mee naar huis genomen? Of heeft een geschiedschrijver ze meegenomen? De archivaris wilde echter één mogelijkheid niet in beschouwing nemen. Zou haar voorganger ze misschien bewust hebben laten verdwijnen zodat niemand meer zou kunnen achterhalen wat er precies was gezegd? Daarnaast lezen we een boeiend verhaal over de collectie Ramazotti, een verzameling documenten die uiteindelijk via Manilla, Spanje en Italië terug in Leiden is teruggekeerd. Brandenburgh beschreef vooral het moeizame archeologische onderzoek naar de schansen rondom Leiden. Er is dus wel veel bewaard, maar zoals de beide sprekers afronden: ‘Mysteries blijven er overigens nog volop bestaan.’⁴⁶

Een aparte erfenis van Beleg en Ontzet is de in 1575 tot stand gekomen Leidse Universiteit. De toenmalige directeur van het Academisch historisch museum, Willem Otterspeer, gaf in zijn lezing een mooi beeld van de dynamiek rond de nieuwe academische stichting. Onder bescherming van de gewapende Pallas Athena toonde de universiteit zich in die eerste periode als een bolwerk van ‘arma et litterae’, de wapens en de letteren. Otterspeer riep de universiteit anno 2000 op om de beschermgodin niet te zien als een ‘uit de verkleedkist opgestane mevrouw, die de kool en de geit wilde sparen’, maar als een ‘authentieke, even simpele als zuivere, even daadkrachtige als

⁴⁵ Frans Grijzenhout, *Tot eene altoos duurende gedachtenisse. De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werf* (Leiden 2018) 28.

⁴⁶ Ariela Netiv en Crystel Brandenburgh, *Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem* (Leiden 2012) 36-37.

ontvankelijke, even agressieve als contemplatieve Pallas'.⁴⁷ De glorierijke geschiedenis als voorbeeld voor de moderne universiteit.

De literaire verbeelding van Beleg en Ontzet

De gebeurtenissen tijdens Beleg en Ontzet zijn het onderwerp geworden van een zeer omvangrijk en rijk gevarieerd aantal toneelstukken, liederen en kinderboeken. De nieuwe schouwburg opende in 1705 met een stuk over Beleg en Ontzet en de viering van driehonderd jaar Leidse schouwburg leverde in 2005 een nieuw stuk op over de gebeurtenissen. In totaal bestaan er meer dan twintig verschillende toneelstukken. In 2005 sprak Cobi Bordewijk over 'vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel'. Het beroemdste stuk is zonder enige twijfel *Belegering ende het ontzet der stad Leyden* uit 1645 van de Leidse pasteibakker Reynierus Bontius. In haar lezing noemde Bordewijk het ongelofelijke aantal van 104 drukken, tot aan 1850.⁴⁸ Tegenwoordig zijn er al 111 edities gevonden en weten we dat het stuk met meer dan driehonderd voorstellingen in de Amsterdamse schouwburg daar het derde meest gespeelde stuk is geweest in de periode tussen 1645 en 1772.⁴⁹ In de toneelstukken komen de Leidse helden tot leven: burgemeester Van der Werff, Jan van der Does, Louis de Boisot, Magdalena Moons, maar ook personages als Willem van Oranje en de Spaanse commandant Francisco de Valdés.⁵⁰

In de lezing van Olga van Marion over Beleg en Ontzet in liederen - met de bijzondere assistentie van een professionele zangeres en met samenzang - vinden we een vergelijkbare traditie. Door de jaarlijkse koraalzang in het Van der Werfspark zijn de liederen natuurlijk nauw verbonden met de viering van 3 oktober. Van Marion presenteerde op de lezing een nieuw ontdekt lied uit 1651 dat destijds als pamflet was verspreid en voor een paar stuivers te koop was. Het lied bezingt hoe de Leidenaren hun honger stilden met het eten van katten, honden, ratten en paardenhuiden.

⁴⁷ Willem Otterspeer, *De legende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse Universiteit* (Den Haag 2000) 26.

⁴⁸ Cobi Bordewijk, 'Lof zij den helden'. *Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel* (Den Haag 2005) 5, 15.

⁴⁹ Raymond Fagel, *Protagonists of war. Spanish army commanders and the revolt in the Low Countries* (Leuven 2021) 277.

⁵⁰ Bordewijk, *Lof zij den Helden*, 29.

Ze slurpten het bloed van geslachte dieren uit de goot, terwijl de baby's stierven door het gebrek aan moedermelk. Pest en honger dienden als een beproeving van God.⁵¹ Nog ouder is de bekende lofzang van stadssecretaris Jan van Hout uit 1602. Op 3 oktober worden daarvan altijd de eerste strofen gezongen, maar ook hier gaat het lied verder met gruwelijke verhalen over hongersnood, pest en over hoe de Spanjaarden jonge meisjes verkrachtten en baby's uit de buik van de moeder sneden.⁵²

Lotte Jensen gaf haar lezing over kinderboeken de titel *De les van Leeuwte* mee, naar de bijnaam van de jonge Leidenaar Jan die dapper tegen de Spanjaarden streed maar door hen werd doodgeschoten nadat hij zich uit de galg had weten te bevrijden. Leeuwte komt voor in het boek van de Alkmaarse onderwijzer Cornelis Fogteloo uit 1874 als held voor de jeugd. Hij maakt daarnaast zijn opwachting in een deel van de bijna dertig kinderboeken die Jensen voor haar lezing heeft gebruikt, maar is desondanks in de vergetelheid geraakt. Wat wel bleef was de toon van de meeste kinderboeken over Leiden, waarin vooral de protestantse moraal en de liefde voor het vaderland breed werden uitgemeten. In 1969 begon Cornelis Joppensz. als vinder van de pot met hutspot zijn opmars in het boek van A.C de Keijzer: 'Over Leeuwte hebben we sindsdien niet veel meer vernomen...terwijl Cornelis Joppensz. een eigen standbeeld heeft gekregen bij station Lammenschans.' Nu we weten dat Joppensz. de hutspot niet heeft gevonden, is het volgens Jensen misschien tijd voor eerherstel van Leeuwte en ze eindigde daarom haar lezing met een oproep: 'Wat denkt u van een standbeeld bij het Centraal Station van Leiden?'⁵³

Het feest van 3 oktober

Drie lezingen legden de nadruk op de feesten, zoals die georganiseerd zijn door de 3 October Vereeniging. Boudien de Vries, een kenner van het Nederlandse verenigingsleven, sprak in 2002 over de vereniging zelf en liet in haar lezing zien hoe er na de oprichting in 1886 een keuze gemaakt moest worden tussen een vereniging die er vooral was voor de eigen leden of een

⁵¹ Olga van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet* (Leiden 2016) 20-24.

⁵² Ibidem, 26-28.

⁵³ Lotte Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2013) 5-6, 47-48.

vereniging die zich richtte op alle inwoners van Leiden. De oprichters beoogden uiteindelijk ‘een vereniging te doen oprichten zoals te Alkmaar en te Groningen bestaan, een vereniging die zooveel mogelijk alle rangen en standen der bevolking (except de totaal onbeschaafden) omvat.’⁵⁴ In Alkmaar was in 1861 al een ontzetvereniging opgericht die Leiden dus als voorbeeld diende. In 1923 werd die Alkmaarse vereniging omgevormd tot een algemene vereniging onder de naam ‘8 October Vereeniging’: ‘Deze beknopte en degelijke benaming is weer ontleend aan de Leidse 3 October Vereeniging’, zoals Christi Klinkert in haar lezing uit 2023 constateerde.⁵⁵ Het toont de wederzijdse beïnvloeding tussen de stedelijke verenigingen en herdenkingen aan.

Dirk Jaap Noordam, die zeer veel over de Leidse geschiedenis heeft geschreven, bestudeerde de 29 historische optochten van de 3 October Vereeniging. De eerste historische optocht in 1887 had als thema ‘de intocht van de watergeuzen onder leiding van Boisot.’⁵⁶ De laatste daadwerkelijk historische optocht vond plaats in 1974, tijdens het 300-jarige jubileum van het Ontzet. Het was toen zes dagen feest! Het thema was ‘De tyrannie verdrijven’ en de stoet stond onder leiding van Han de Wilde, de eigenaar van een beddenzaak in de Breestraat die vanaf 1951 de historische optochten had georganiseerd. Noordam deed ook nog enkele suggesties voor maatschappelijk betrokken historische optochten: over de immigranten in Leiden, over de geschiedenis van de Leidse industrie, over ‘arm en rijk’ en rond ‘oude en nieuwe beroepen’.⁵⁷

Een ander geluid kwam van de Canadese antropoloog David S. Moyer, die gedurende vijftien jaar onderzoek had gedaan naar de 3 oktoberfeesten en daarbij ook duizenden foto’s had gemaakt. Els Jacobs had hem al die jaren bij zijn onderzoek bijgestaan en zij gaf in 2014 de lezing over de in 2002 overleden antropoloog. Bijzonder was vooral zijn aandacht voor het voedsel dat hij als symbolisch beschouwde voor de viering: hutspot, paling, haring en wittebrood. De Leidse studenten deelden al in 1823 haring en wittebrood uit aan arme Leidenaren. Moyer onderzocht de precieze samenstelling van de

⁵⁴ Boudien de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of Vermaak voor de burgerij* (Den Haag 2002) 5.

⁵⁵ Christi M. Klinkert, *Victorie! Het beleg van Alkmaar in 1573. Verloop, verbeelding, viering en vernieuwing* (Leiden 2023) 31-32.

⁵⁶ Dirk Jaap Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging* (Den Haag 1999) 5, 10.

⁵⁷ Noordam, *De historische optochten*, 24, 29-31.

hutsplot en de veranderingen daarvan in de tijd. In 1874 kreeg iedere arme Leidenaar een portie van 800 gram aardappelen, 300 gram penen, 200 gram uien en 250 gram rundvlees. Ruim honderd jaar later kregen deelnemers van de hutsplotmaaltijd nog slechts 900 gram per persoon. Op de vraag ‘waarom paling?’ heeft hij echter geen antwoord kunnen vinden.⁵⁸

En we zijn na al die jaren nog lang niet uitgepraat. 3 oktober kent immers vele gezichten. Ook in de toekomst streven we naar een goede mix van lezingen over de gebeurtenissen zelf en over de herdenkingscultuur. Er staan nog wel wat onderwerpen op het verlanglijstje van de redactie, maar suggesties voor onderwerpen of sprekers worden zeer gewaardeerd. Vrijwel zeker zal de volgende 3 Oktoberlezing plaatsvinden op zondag 29 september 2024, om drie uur in het Academiegebouw. Iedereen is daarbij van harte welkom!⁵⁹

Bijlage I. 3 Oktoberlezingen 1997-2023

- 1997 Raymond Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen*.
- 1998 Jan A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg*.
- 1999 Dirk Jaap Noordam, *De historische optochten van de 3 oktober-Vereeniging*.
- 2000 Willem Otterspeer, *De levende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit*.
- 2001 Simon Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*.
- 2002 Boudien de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*.
- 2004 Rudi C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis*.
- 2005 Cobi Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel*.
- 2006 Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Honger*.
- 2007 Arent Pol en Bouke Jan van der Veen, *Het noodgeld van Leiden: waarheid en verbeelding*

⁵⁸ Els M. Jacobs, *Waarom paling? De 3 Oktoberfeesten door de bril van een antropoloog* (Leiden 2014).

⁵⁹ Voor informatie over het programma: <https://3october.nl/> ; voor suggesties: r.p.fagel@hum.leidenuniv.nl.

- 2008 Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 Maurits Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 Henk den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 Jori Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & volksfeest.*
- 2012 Ariela Netiv en Chrystel Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 Lotte Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 Els M. Jacobs, *Waarom paling? De 3 Oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 Anton van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*
- 2016 Olga van Marion, *Van Jobem tot stad. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet.*
- 2017 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verbaal van Francisco de Valdés.*
- 2018 Frans Grijzenhout, *Tot eene altoos durende gedachtenisse. De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werff.*
- 2019 Milja van Tielhof, *De prijs voor Leidens Ontzet. Waterbeheer rond 1574.*
- 2020 Egbert Koops, *Johan en Jobanna. Parallele levens uit het geslacht Van der Does* (digitale lezing; youtube-kanaal van de 3 October Vereeniging).
- 2021 Rudolph Ladan, *De pest tijdens het beleg van Leiden.*
- 2022 Judith Pollmann, *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de opstand van 1572.*
- 2023 Christi M. Klinkert, *Victorie! Het beleg van Alkmaar in 1573. Verloop, verbeelding, viering en vernieuwing.*

